

KUDÜS KAMAME KİLİSESİ'NDE ERMENİLER İLE RUMLARIN DİNİ-SİYASİ NÜFUZ MÜCADELESİ VE 1740 TARİHLİ FERMAN

İlhami Yurdakul*

Özet

Kudüs, dini ve tarihi yapılarıyla vazgeçilemez ve ihmal edilemez bir şehirdir. Mescid-i Aksa sahası da Kubbetüssahra, Süleyman Mabedi ve Hz. İsa'nın son üç gününe dair hatıralarıyla üç semavi din ekseninde bir sahiplik ve aidiyet çatışmasının ortasındadır. Hıristiyanlığın ortak tarihi ve dini mirası olan Kamame Kilisesi de kadim bir tartışmanın ve çatışmanın merkezidir. Kamame Kilisesi bağlamında süregelen çatışmaların çözümüne dair Hz. Ömer, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, Sultan IV. Murad, Sultan IV. Mehmed, Sultan İbrahim, Sultan II. Süleyman, Sultan III. Osman ve Sultan III. Mustafa tarafından birbirini tekid eden fermanlar verilmiştir. Rum-Ermeni ihtilafına dair 1740 yılında verilen son fermanla önceki fermanlar da özetlemiştir. Bu çalışmada 1740 tarihli fermanın bir değerlendirmesi yapılarak belgenin transkripsiyonu ek olarak verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rum, Ermeni, Kamame, Kilise, Kudüs, Osmanlı

STRUGGLE FOR RELIGIOUS-POLITICAL INFLUENCE BETWEEN ARMENIANS AND GREEKS AT KAMAME CHURCH IN JERUSALEM AND THE FIRMAN OF 1740

Abstract

Jerusalem is a city which is essential and cannot be neglected in terms of its religious and historical structures. The region where Masjid Al-Aqsa is located is in the middle of a conflict of belonging and ownership due to Kubbetüssahra, Temple of Solomon and memories of Christ's last three days. Kamame Church, common historical and religious heritage of Christianity is also the center of ancient debate and conflict. For the solution of the matter of Kamame Church various *firman*s which reiterated one another were given by Hz. Ömer, Mehmed the Conqueror, Sultan Selim I, Suleiman the

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ilhami.yurdakul@bilecik.edu.tr.

magnificent, Sultan Murad IV, Sultan Mehmed IV, Sultan Ibrahim, Sultan Suleiman II, Sultan Osman III and Sultan Mustafa III. On the last *firman* given in 1740 regarding the Greek and Armenian dispute previous *firman*s were summarized. In this study the document dating 1740 will be analyzed and the transcription of it will be presented.

Keywords: Greek, Armenian, Kamame, Church, Jerusalem, Ottoman

1. Avrupa Merkezli Ön Uluslaşma ve Dini-Siyasi Çatışmalar

12. yüzyılda Avrupa'da yaşayan topluluklar yerel dillerini konuşuyordu. Az sayıda insan ise Latince okuyup yazabiliyordu. 14. yüzyıldan itibaren bazı yazarlar yerel dillerle şiirler yazmaya başladı. Bu yerel diller zamanla gelişerek İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gibi ulusal diller haline geldi. İbadet ve eğitim dili ise Latince olarak kaldı¹. Katolik dünyasında hal böyle iken Ortodokslarda Grekçe hem ibadet hem de eğitim diliydi. Keza İslam dünyasında Arapça ibadet ve eğitim dili olarak bu özelliğini korudu. Anadolu Selçuklu Türk halk şairleri bugün bile anlaşılabilen sade dille şiirler yazarken merkezi bürokraside çalışanlar ve bu kültürel eğitimden geçenler Arapça ve Farsça ağırlıklı bir dil kullandı.

Öte yandan 15. yüzyılın ortalarında Bizans İmparatoru ve İstanbul Patriği Türklerin ilerlemesine karşı Doğu ve Batı kiliselerinin papanın önderliğinde birleşmesini kabul etti. Bu antlaşma Türklerin İstanbul'u fethiyle ortadan kalktı. Fatih Sultan Mehmed, Roma Katolik Kilisesi'nin azılı düşmanı olan Ghennadios'u Ortodoks Patriği olarak atadı. Hatta patriğe, Bizans devrinde olduğundan daha fazla saygı gösterdi. İstanbul Rum patriklerine resmi protokolde seçkin bir yer verdi. İstanbul Rum Patriğini, tüm Balkan Ortodokslarının üzerinde ruhani, idari, mali ve adli bakımdan yetkili kıldı. Rum patriğine Suriye'de, Filistin'de ve Mısır'da Osmanlı idaresinde bulunan Hıristiyanların dini ve idari amiri olma yetkisi de verdi. Balkanlarda Ortodoks kilisesi belli bir otonomi ve imtiyaza sahip olduğu gibi Yunan dili (Grekçe) ve eğitimi de benzer bir

¹ Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa (1450-1789)*, (Çev. Hamit Çalışkan), İş Bankası, İstanbul 2012, s. 30-47.

özerkliğe kavuştu. Öyle ki patriklerin ibadette birlik sağlamak için Sırpça, Bulgarca ve Rumence'nin yanı sıra diğer dillerde ibadet etmeye alışmış topluluklara Rumca ibadet etmelerini dayatması sıklıkla rahatsızlıklara sebebiyet verdi.

Osmanlı Devleti, 15. yüzyılın ortalarından itibaren Ortodoks kilisesine bağlı halkların devleti olmuştu. Ortodoks toplumların tâbi oldukları ikinci devlet ise Rusya idi. Ruslara göre, Tanrı, Rum Ortodoks kilisesini Roma'yla antlaşma yaptığı için cezalandırıyordu. Artık ikinci Roma olan İstanbul inançsızların yönetimine geçtiğine göre, Moskova'nın kaderi üçüncü Roma olmaktı. 1589 yılında Moskova metropoliti Roma'daki papa ve İstanbul'daki patrikle eşit bir statü elde etti. Osmanlı idaresinde ruhani hâkimiyetin İstanbul patriğine verilmesi Balkan Slavlarının din, dil, eğitim ve hukuk bakımından bağımsızlıklarını kaldırmış ve bu durum sözkonusu toplumların Rusya tarafına meyil etmelerine sebep olmuştu. 18. yüzyıl boyunca Balkanlarda Slavlar eski Yunanca ve Sloven dini metinlerini kendi dillerine çevirdiler. Böylece halk dili edebi bir dil haline geldi. Bununla beraber Orta Avrupa ülkelerinde hem Balkanistik hem de Türkoloji alanında çalışmalar yapılmaktaydı. Bu çalışmaların da hem Türkler hem de Balkan ulusları üzerinde milliyetçi akımların gelişmesine etkisi oldu².

15. yüzyılın en önemli buluşu Gutenberg tarafından hareketli metal harflerin kullanıldığı matbaanın icadıydı. Avrupa kıtasındaki erken ulusçuluk/ön uluslaşma Gutenberg tarafından matbaada hareketli tuşların bulunmasıyla başlatılabilir. Ulus devletlerin hükümdarları savaş ve vergiler, yazarlar ve sanatçılar da şarkılar ve semboller yoluyla ulus bilincinin oluşmasına yardımcı oldular. Bu yeni iletişim teknolojisi olan matbaa; yerel dillerde yazılan kanunlar, emirler ve diğer yazılı metinlerin her tarafa hızla yayılmasını sağladı. Ulusal dillerin yazılı olarak yaygınlaşmadığı dönemde aidiyet dil veya siyasetle değil dinle ve hanedana bağlılıkla sağlanıyordu³.

² Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa (1450-1789)*, s. 580-583; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008, s. 372-388.

³ Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa (1450-1789)*, s. 122-123. 1300'lü yıllarda İngiltere ve Fransa'dan kovulan Yahudiler İber

16. yüzyılda İspanya'da bir kişinin soylu olduğunu ispat edebilmesi için "saf kan sahibi" olması yani atalarının arasında Müslüman ve Yahudi bulunmaması gerekirdi. Avrupa'da hem kan hem de ırk sözcükleri İngiliz kanı veya ırkı, Fransız kanı veya ırkı gibi kullanılmak suretiyle diğer uluslardan farklılığı ve ulusal sınırları tanımlamak için de kullanılırdı. Dini inançlar için de kan bağı kavramı kullanılması söz konusu idi. Öyle ki Yahudi kanı, Müslüman kanı, Hıristiyan kanı ya da reform sonrası Katolik veya Protestan kanı şeklinde din ve mezhep farklılıkları vurgulanırdı. İspanya'da atalarının Müslüman veya Yahudi olmaması şeklinde tanımlanan "saf kan olma" saplantısı diğer yerlerde de vardı.

Avrupa kıtasında engizisyon mahkemelerinin toplum üzerindeki sert ve katı uygulamalarına karşılık Osmanlı'nın diğer etnik ve din mensuplarına sunduğu daha hoşgörülü idari anlayışı Balkanlar'da gayrimüslim toplumların da din ve dil gibi temel kültürel değerlerini korumalarına olanak vermişti. Osmanlı fethettiği yerlerden vergi alıyor, ancak onların kanunları, dinleri ve dillerini dolayısıyla kültürlerini ve geleneklerini sürdürmelerine izin veriyordu. Osmanlılar Hıristiyan ve Yahudi toplumları da İslamiyetle aynı kutsal kitap geleneğinden geldikleri için "*ehl-i kitap*" olarak niteliyordu⁴.

Ortaçağ'da Hıristiyan düşüncesi tanrı ve öteki dünya, kilise ise hem dini hem de maddi güç merkezi idi. Hâlbuki Rönesans ve reformla birlikte dini düşünce "insan ve bu dünya merkezli" olmaya ve güç kilise

Yarımadası'ndaki Müslüman ve Hıristiyan bölgelere yerleşmişti. 14. yüzyılın sonlarında bu Yahudiler saldırı ve isyanlar nedeniyle isteyerek veya zorla dinini değiştirmek suretiyle Converso/dönme yeni Hıristiyanlar yapıldı. Daha sonraki aşamalarda da toplu halde göçe zorlandılar. Converslerin gerçekten din değiştirip değiştirmediklerinin tespiti için Engizisyon mahkemeleri eski dinlerine dair izler arama ve cezalandırma yoluna gitti. Aynı durum Müslümanlar için de geçerli idi. Yaklaşık 50.000 Müslüman toplu olarak vaftiz edilmişti. Bunlara Morisko yani Yeni Hıristiyanlar denildi. *Aynı yer*, s. 149-153.

⁴ Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa (1450-1789)*, s.151-157, 709. Osmanlı idaresinde Kudüs'te bulunan toplumlar ve nüfus yapıları için bkz. Erdem Demirkol, *II. Abdülhamid Döneminde Kudüs'te Kilise İmar ve İnşa Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 17-38.

dışına kaymaya başladı. Neticede reform ve karşı reformcuların mücadelesi 30 yıl savaşlarını doğurdu⁵. Çıkış sebebi din ve Avrupa kıtasıyla sınırlı olan Otuz yıl Savaşları (1618-1648), “modern öncesi son savaş” idi. Bu, savaş sonrası yapılan Westfalya (Westphalia) Antlaşması (1648) Avrupa’da ulus devletlerin doğuşuna zemin hazırladı. Artık imparatorlar, savaş ve vergi toplama gibi kararlarda üye devletlerin görüşlerine ihtiyaç duyacaktı. Üye ülkeler kendi aralarında antlaşmalar yapabilecekti. Bu merkezi krallıklardan kopuş anlamına geliyordu. Avrupa’daki küçük prenslikler adeta birer küçük ulus-devlet idi. Westfalya Antlaşması’ndan Fransız İhtilali’ne kadar yapılan antlaşmaların çoğu bu antlaşmanın eksikliklerini gideren ve onun yeni birer versiyonuydu. Ayrıca dini özgürlükler ve mezhep seçme hakkı gibi düzenlemeler nedeniyle yaklaşık 150 yıl boyunca dini fanatizm diplomasiden uzak tutuldu⁶.

Yedi Yıl Savaşları (1755-1763) ise yayıldığı alan ve etkisi bakımından Avrupa kıtasının dışında sömürge sahalarını kapsamı bakımından dünya ölçeğinde yapılan ilk savaş olarak kabul edildi. Amerika Bağımsızlık Savaşı, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali de geleneksel idari ve toplumsal düzen yerine kurumsallaşma, ihtisaslaşma ve demokratikleşme şeklinde kavramlaştıracığımız modernleşme süreci tüm dünyayı etkiledi. Buna paralel olarak da ulus ve merkezi devletler doğdu. Amerika Birleşik Devletleri (kapitalist, militarist, federal-ulus-devlet, temsili demokrasi); İngiltere (kapitalist, militarist, federal-ulus-devlet, temsili demokrasi); Fransa (kapitalist, militarist, ulus-devlet, temsili demokrasi) örneklerinde olduğu gibi ulus devletler kuruldu. 1914 yılına gelindiğinde ise siyasî ortam, bir yandan ulusçuluk diğer yandan da sömürgecilik faaliyetleri nedeniyle yayılabileceği saha itibarıyla dünyanın tamamını etkileyecek bir savaşın çıkmasının zeminini çoktan hazır hâle getirmiştir. Savaş sonunda da modern bir idari düzen olarak ulus-devletler kuruldu⁷.

⁵ Stephen Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler*, Ankara 2002, 1-55.

⁶ Stephen Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler*, s. 129-130. Avrupa’nın nüfusu 1750-1850 arasında iki kat artmıştır. Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa (1450-1789)*, s. 627.

⁷ Michael Mann, *İktidarın Tarihi-Sınıfların ve Ulus-devletlerin Yükselişi (1760-1914)*, Ankara 2012, II, s. 101-223.

Görüldüğü gibi ön uluslaşma sürecinde hanedan ve din temel birleştirici ve ayrıştırıcı unsurdu. Öyle ki aynı millete mensup hanedanlar ve kardeşler bile iktidar mücadelesi için birbiriyle amansız bir savaşa tutuşmaktaydı. Benzer durum aynı millet mensuplarının din ve mezhep farklılığından dolayı da birbiriyle savaştığını göstermektedir. Dil ve din, dini-siyasi nüfuz mücadelesinde en önemli faktör olmayı tarih boyunca sürdürmüştür. Osmanlı Devleti de egemen olduğu topraklarda yaşayan Hıristiyanların din ve mezhep hürriyetlerini temin ve tanzim edici bir aktör olmuştur.

2. İnsanlığın Ortak Mirası: Mescid-i Aksa, Hz. Süleyman Mabedi ve Hz. İsa'nın Son Üç Günü

Kudüs tarih boyunca farklı dinlere ve milletlere mensup toplumlar tarafından sahiplik iddiasında bulunulan bir şehirdir. Öyle ki farklı ordular tarafından kırk kez kuşatılmış, üç kez tamamen tahribe uğramıştır. 26 farklı millet Kudüs'te egemenlik tesis etmiştir. Dolayısıyla yirmi altı kez el değiştirdiği için sahiplik ve aidiyet iddiaları tarih boyunca sürüp gelmiştir. Şehir, el değiştirdiğinde adı ve sakinleri de değişmiştir. Şöyle ki Yebusuların Selam'ı, İsrailoğullarının Yeruşalayim'i, Romalıların Aelia Kapitolina'sı, Müslüman Arapların El Kuds eş-Şerif'i, Haçlıların Jaruselam'ı, Türklerin Kudüs'ü olan şehir pek çok din ve millet tarafından sahiplik ve kutsallık eklenerek varlığını sürdürmektedir.

Müslümanlar için 160'dan fazla tarihi ve dini yapıyı içinde barındıran 144 dönümlük Mescid-i Aksa fevkalade önemli bir sahadır. Bu alanda, adını altındaki Muallak Kayası'ndan alan ve Hz. Muhammed'in miraca yükseldiğine inanılan altın kubbeli Kubbetüssahra ve kurşun kubbeli Aksa Camii en önemli yapılardır. Bir vadiye kurulmuş olan Kudüs'ün kimliğine ve tarihine şehrin mezarlıkları ve mezar taşları da diğer dini yapılar gibi şahitlik eder. Öyle ki vadinin doğu yamacı Yahudi, Batı yamacı Müslüman, vadinin tabanı ise Hıristiyan mezarlıklarıyla örtülüdür. Şehrin üç din mensubu sakinlerinin

mezarlıkları gibi dini yapıları da sırt sırta kadimlik ve sahiplik kavgalarına şahitlik etmeye devam etmektedirler⁸.

Kudüs, dini ve tarihi yapıları için vazgeçilemez ve ihmal edilemez bir şehirdir. Mescid-i Aksa da esasında bir sahiplik ve aidiyet çatışmasının ortasındadır. İslam inancına göre Mescid-i Aksa, Hz. Adem ve evlatlarının temellerini attığı ve Hz. Süleyman tarafından MÖ. 940 yılında yeniden yapılan İslam mabedidir. Hz. Muhammed de Mirac Gecesi Burak adlı bineğinin sırtında Kudüs'ü ziyaret etmiş ve buranın İslam mabedi olduğunu ilan etmişti. Mescid-i Aksa, Süleyman mabedi burada olduğu için Yahudiler, Hz. İsa'nın son üç günü de bu mabed ve çevresinde geçtiği için Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilir. Mescid-i Aksa alanında bulunan ve Hz. Muhammed'in göğe yükseldiği Muallak Kayası'nın üzerine kurulmuş olan Kubbetüssağra Emevi Halifesi Abdümelik ibn Mervan tarafından MS. 691 yılında yapılmıştır. Mescid-i Aksa; Aksa Camii, Hz. Ömer Camii, Mervan Mescidi, Kadınlar Mescidi, Burak Halkası, Kadı Burhaneddin Minberi, Büyük Peygamberlerin bulunduğu mekân, Ahmed Paşa Medresesi, Ahmed Paşa Halvethanesi ve diğer kapı ve kubbeleriyle dini ve tarihi yapılar topluluğudur.

Mescid-i Aksa'nın istinad duvarının bir parçası ise Yahudiler tarafından kutsallaştırılmış olan ağlama duvarıdır. Biraz önce ifade edildiği gibi Hz. Süleyman, Mescid-i Aksa'da Beytülmakdis'i inşa ederken burayı basamak basamak yapmıştır. Bu mabed daha sonraki tarihlerde de yeniden yapılmış ve nihayet MS. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmıştır. Yahudiler de Muallak Kayası'nın etrafında bu mabed için her yıl ağıtlar yakmaya devam etmiştir. Uzun bir süre sonra Yahudiler, kendileri için kutsal olan bu mabedin yapıldığı Mescid-i Aksa sahasına ayak basamayacaklarına dair bir karar almış ve bu sahanın istinad duvarlarını ibadet ve diğer etkinlik sahası olarak kullanmaya başlamışlar⁹. Dolayısıyla üç dinin de hatıralarını barındıran Kudüs şehri

⁸ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, Cilt 26, s. 323-327.

⁹ Işın Demirkent, Kudüs-Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar", *DİA*, Cilt 26, s. 327-332; Cengiz Tomar, "Kudüs-Memluklar Dönemi", *DİA*, Cilt 26, s. 332-334; Erdem Demirkol, *II. Abdülhamid Döneminde Kudüs'te Kilise İmar ve İnşa Faaliyetleri*, s. 1-17.

ve Mescid-i Aksa Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dünyasının ortak tarihi mirasıdır.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ticari, siyasi ve dini kaygılarla güney ve doğuya doğru yönelmiştir. Bu sırada bölgede bulunan Portekiz deniz gücü Osmanlı'nın bu yönelimini tehdit etmiş ve iki ülke arasında ciddi bir mücadele başlamıştır. Mısır Memlûklularının Portekiz ile mücadele edecek kadar güçlü olmaması nedeniyle Osmanlı Devleti, Mısır'a doğru yönelerek bu bölgeyi fethetti. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır, Suriye, Filistin, ve Arap yarımadasını, Kuzey ve güney Afrika ve Kızıldeniz'de hakimiyeti ele alması üzerine Mekke, Medine ve Kudüs gibi üç kutsal mekan Osmanlı hakimiyetine girdi¹⁰. Yavuz Sultan Selim de Halife Ömer, Selahaddin-i Eyyubi, Fatih Sultan Mehmed ve diğer Osmanlı padişahlarının Hıristiyanlara verdikleri bütün hakları tanımış ve tasdik etmişti.

Kudüs'te bir yandan Mescid-i Aksa merkezli bir aidiyet ve kutsiyet tartışması devam ederken diğer taraftan da Hıristiyan dünyası tanrı ve Hz. İsa merkezli pek çok tartışma ve değişikliğe sahne olmuştur. Bu tartışmalar da farklı mezhep ve grupların meydana çıkmasına sebep teşkil etmiştir. Dolayısıyla Hıristiyan dünyasında farklı ana akımlar ve onlara bağlı alt kiliseler ortaya çıkmıştır. Ancak Hıristiyan dünyası için Kudüs'te bulunan Kamame Kilisesi'nin en önemli ziyaret ve hizmet yeri olmasına dair algı ve inanç hiçbir şekilde değişmemiştir. Osmanlı Arşiv belgelerinde bu kilise "*Kamame*", "*Kiyame*", "*Bi'set'ül-İsa*" şeklinde ifade edilmektedir. Kamame Kilisesi, Ortodoks ve Katolik kiliseleri ile bu kiliselere bağlı alt kiliseler arasında tarih boyunca dini-siyasi nüfuz mücadelelerine sahne olmuştur. *Bi'setü'l-İsa* ve Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürüldüğü, yeniden doğuş anlamına gelen ve kutsal haçın bulunduğu kutsal mekânlar Hıristiyan dünyası için fevkalade önemi haizdir.

¹⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Devleti'nin Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1996; Tarig Muhammed Nour, *XVI. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Cidde*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2002; Kamil Cemil el Aseli, "Kudüs-Osmanlı Dönemi ve Sonrası", *DİA*, Cilt 26, s. 334-338. İlhami Yurdakul, "XIX. Yüzyılda Osmanlı-Açe İlişkileri-Osmanlı Hilâfetinın Güney Asya'daki Dinî-Siyasî Nüfuzu", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (Güz 2005), Sayı XIII, s. 19-48.

Kamame Kilisesi üzerinde dini-siyasi nüfuz mücadelesinin baş aktörlerinden Ortodoks Rumlar; Hıristiyanlığın en eskisi ve en saygını olduklarına dair iddialarını Kudüs'ün Hz. Ömer tarafından 638 yılında fethi sırasında, parşömenin gerçekliği kuşku götürse de, Halife Ömer'in bir fermanı ile teyit etmiştir. Bu ferman Ortodoks Rumlar tarafından diğer kiliselerle mücadelede en temel delil olarak kullanılmıştır. Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki büyük bölünmeden (1054) sonra Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirilmesi (1099) üzerine Kudüs Rum Patriği kovularak yerine Latin bir patrik atanmıştır.

Selahaddin-i Eyyübi'nin Kudüs'ü yeniden fethinden sonra (1187) tekrar Rum Patrikliği tesis edilir. Haçlıların İstanbul'u yağmalamaları (1204) ve Katoliklerin inançlarını saldırgan bir şekilde yayma çabalarına karşılık Rum Patrikliği ise Ortodoksların haklarını korumaya çalışmıştır. Kudüs'ün 1517 yılında Yavuz tarafından fethinden sonra İstanbul'da ikamet eden Kudüs Rum Patrikliği, servet ve nüfuzlarını kilisenin emrine veren Rum aristokratlarının nüfuzuna girmiştir.

Rumlar bakımından durum böyle iken Ermeniler de Hıristiyanlığı kabul eden ilk toplumlardan olmaları (313-314) ve kutsal yerlerde sahip oldukları manastırları; kadimlik ve buralardaki meşruiyetleri için bir delil olarak kullanılmıştır. Hz. Ömer'in Rumlara olduğu gibi İslam fetihleri sırasında Ermenilere de bir belge verdiği iddia edilmektedir. Bu belgenin Ermenilere Rumlarla birlikte kutsal yerleri koruma ve ayın imtiyazı verdiği ileri sürülmektedir. Rum ve Ermeni toplum ve kiliseleri arasındaki mücadelenin ve kavganın temeli de bu söylene ve fermana dayandırılır¹¹.

¹¹ Catherine Nicault, *Kudüs 1850-1948*, İstanbul 2001, s. 164-168. İslamın ilk zamanlarında Ermenilerin Kudüs'te sahip oldukları manastırların sayısı yetmiş kadar yükselir. Ermeniler, Latinler tarafından gasp edilen kutsal mekânlarının bir kısmını geri almayı başarırlar. Gürcülerden de Kudüs'ün önemli ziyaret mekânlarından biri olan Sion Dağı'ndaki Aziz Yakup Manastırını satın alırlar. 1311 yılında Habeş, Kıbtı ve Süryani toplumları üzerindeki nüfuzu da tanınan ve resmen kurulun Ermeni Patrikliği buraya taşınır ve çevresinde Ermeni mahallesi kurulur. Catherine Nicault, *Kudüs 1850-1948*, İstanbul 2001, s. 168; Ahmet Türkan, "Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği", *Milel ve Nihal*, Cilt 10, sayı 2, Mayıs-Ağustos 2013, . 30-61.

İnsanlık tarihi boyunca din dışı olarak değerlendirilen pek çok davranış kalıbı bile aslında insanın inancıyla ve dinle alakalıdır. Mescid-i Aksa, Süleyman Madedi ve Hz. İsa'nın son üç gününün geçtiği ve Hz. İsa'nın havarileriyle son yemeğini yediği, çarmıha gerilip öldürüldüğü ve göğe yükseldiği mekânlar dün olduğu gibi bugün de üç din mensubu toplumlar tarafından sahiplik ve aidiyet tartışmaları arasında insanlığın ortak mirası olarak varlıklarını sürdürmektedir.

3. Rumlar ve Ermenilerin Kamame Kilisesi'nde Statü İhtilafı ve Sahte Fermanlar

Bu çalışmanın ana omurgasını teşkil eden ve ek olarak verdiğimiz fermanlarda işaret edildiği gibi Ermeni toplumunun önce Rum Patrikliği ile ardında da Habeş Kilisesi'yle üstelik sahte belge tanzim etmek suretiyle Kamame Kilisesi üzerinden dini-siyasi bir nüfuz mücadelesine giriştiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti de bu tür vakaları resmi belgelere ve kanunlara uygun olarak çözüme kavuşturmuştur. Nitekim Kudüs Mollasına yazılan 8-18 Şubat 1740 (Evasıt-ı Zilkade 1152) tarihli ferman, Kudüs'te Kamame Kilisesi'nin statüsü ile Rum ve Ermeni toplumlarının birbirleriyle olan mücadelelerini kronolojik olarak değerlendirmektedir¹².

Bu belgeye göre, Ermeni ve Rum toplumları arasında Kudüs'te Kamame Kilisesi'nde ortaya çıkan anlaşmazlıkta Rum toplumu tarafından kullanılan ilk delil ve kaynaklar Hz. Muhammed'e, Hz. Ömer'e, Kudüs fatihi Selahaddin-i Eyyübi'ye ve İstanbul fatihi Sultan II. Mehmed'e nisbet edilen belgelerdir. Nitekim İstanbul'un fethi akabinde Kudüs Rum Patriği Atnasyos adlı râhib ruhbanlarıyla İstanbul'a gelmiş ve "*Hazret-i Resûl-i ekrem sallallâhu aleyhi vesellemin mübarek yed-i şerîfe ve pençe-i latifeleriyle mümzâ olan hatt-ı hümâyûnları*" şeklinde tasvir edilen Hz. Muhammed'in bizzat kendi eliyle imzaladığı ahidname ile Hz. Ömer tarafından verilen 636-637 tarihli ve Kûfi hatt ile yazılı bir ahidnâme ve diğer sultanların verdiği fermanları ibraz etmişti.

Kudüs Rum Patriği'nin bu müracaatı ve ilgili belgelerin takdimi

¹² BOA., İrade-Adliye ve Mezahib, nr. 1322 R-12.

üzerine kendilerine Kudüs'te kadimden olageldiği üzere kiliseleri ile tüm ibadet ve ziyaret yerleri; Gürcü manastırı olan Mar Yakub, Kudüs'de bulunan manastırlar ve kiliseler; Hazret-i İsa'nın doğduğu Beytüllahm Kilise-yı Kebîri ve mağarası; bu kilisede olan üç kapı ile bunların anahtarları; kuzey, güney ve batı tarafında ve içinde olan tüm "millet-i Nasrânî" Kudüs patrikleri yamakları ve vakıf malları ile eşyalarının muhafazası için yeniden ferman verildi. Böylece önceki belgelerin içerikleri de teyid edilmek suretiyle hüküm yenilenmiş oldu.

Yavuz Sultan Selim, Kudüs'ün fethinin akabinde şehri ziyareti sırasında kendisini karşılamaya gelen Ermeni Patriği III. Serkis'e de Ermenilere tanıdığı hakları ve kutsal yerlerin statüsünü tavsif eden 5 Kasım 1517 tarihli bir ferman vermişti. Bu fermanla Ermenilerin eskiden bu yana Kudüs'te bulunan kutsal mekânlar üzerindeki hak ve imtiyazları tekid edildi. Bu belgede de Hz. Ömer ve Kudüs fatihi Selahaddin-i Eyyübi'nin Ermenilere tanıdığı haklara vurgu yapıldı. Buna göre *"... Kamame, Beytüllahm Mağarası ve Kuzey tarafındaki kapı, büyük kiliseleri olan Mar Yakup, Deyr-i Zeytun, Habsü'l-Mesih ve Nablus ve kiliselerine bağlı mezhepdaşları olan Habeş, Kıbtî ve Süryani toplumlarına, Mar Yakup Kilisesi'nde oturan Ermeni patrikleri tarafından sahip olunup ..."* şeklinde bu imtiyaz ve haklar sıralanmıştı¹³.

¹³ 31 Aralık 1516 tarihinde Kudüs fatihi Yavuz Sultan Selim şehri ziyaret etti. Şöyle ki *"ikinci vakti Kudüs'e gelen padişah, kentin dışında bulunan otağında biraz dinlendi. Kudüs Ermeni patriği III. Serkis, Kudüs Rum Patriği Attalia bütün ruhbanları ile ve kent halkı gelip padişahı karşıladılar. Mescid-i Asa görevlilerine adam gönderilerek akşam namazının orada kılınacağı bildirilir. Görevliler tarafından cami 12.000 kandille aydınlatılır. Padişah kente girince önce Kubbe-i Sahra tarafına yönelir. 55 hatve (adım) yürüdükten sonra merdivene gelinir, 15 basamak çıkıp, altmış hatve gidildikten sonra Kubbe-i Sahra kapısından girilip Rumman-ı Davud Peygamber ve Nahl-ı Hamza ziyaret edilir. Hacer-i Sahra'nın etrafında dönülür. Onüç basamakla Kubbe-i Sahra altına inilip iki rekât hacet namazı kılınarak çıkılır. Kubbe-i Sahra'nın sol yanındaki mihrap önünde namaz kılınıp dua edilir. Namazdan sonra Kubbe-i Sahra'dan çıkılır ve görevlilerine ihsanlar dağıtılır. Kubbe-i Sahra'nın sofasından inilip 150 hatve giderek Beytülharem avlusuna geçilip Mescid-i Aksa kapısına ulaşılır. Görevliler kokulu mumlar ile padişahı karşılar. İçeri giren padişah orasının 12.000 kandiller süslendiğini görür. 185 hatve yürüyüp mihrab önüne gelir. Bu*

Selahaddin-i Eyyübi'den sonra Kudüs fatihi unvanını haiz olan Yavuz Sultan Selim, Kudüs'te kilise ve manastırlarda yapılan hizmet ve ayinlerde “*Rum tâifesine tâbi Gürcü ve Habeş ve Sırp ve sâir kendülere tâbi olanlara âhar millet müdahale eylemeyüp ve Rum Patriği sâir millet üzerine mukaddem ola*” şeklinde kendinden önce verilen ferman ve ahidname hükümlerini 1517 yılında yeniledi. Böylece Yavuz Sultan Selim de Kudüs'te Rumların kutsal yerler üzerindeki hakları ve imtiyazlarını teyid etti. Ancak iki kilise ve bağlı toplumlar arasındaki sürtüşme ve dini-siyasi mücadele sürüp gitti.

Kanuni Sultan Süleyman'ın verdiği fermanla da yukarıdaki konular izah edildikten sonra “*Rum Patriklığı'ne tabi' Gürcü ve Habeş ve Kıbtî tâifesi ve sâir vakf olanları âyin-i bâtılları üzere nâkus ve buhur ve her gece etdikleri âyin-i âtılları üzere zuhûr eden Nar-ı şem' ve devr etdiklerinde Rum patriği ve tevâbi'leri cümle milletden mukaddem varup sonra sâir millet-i reâya varalar ve Kudüs-ı Şerîf'in kapısında zemzem suyuna min-ba'd âhar millet müdahale eylemeyüp Rum patriği zabtında ola*” şeklinde hem Kudüs Rum Patriklığı'nin diğer Ortodoks Kiliseleri nezdindeki rüchaniyetini hem de “*Nar-ı Şem' ”* ayini sırasında her bir toplumun statü ve ayin sıralaması tespit ve tarif edilmiştir (1526-1527).

sırada akşam namazı zamanı gelmiştir. Namaz kılınır ve kılındıktan sonra mibrabın iki yanındaki dikmeler (sütun) ziyaret edilip, biraz dinlenilir. Tekrar mibrabın önüne gelinip iki rekât hacet namazı daha kılınır dua edilir. Duadan sonra yatsı namazı vakti gelir, bu da kılındıktan sonra dışarı çıkılır ve görevlilerine ihsanlar dağıtılır. Buradan çıkılıp otağ'a gidilir ve gece orada geçirilir. Ertesi sabah, binlerce koyun ve deve kurban edilir ve tekrar Kubbe-i Sahra ziyaret edilir. Mescid-i Aksa'da iki rekât hacet namazı kılınır. Bunların dışında kalan bütün görülecek yerler gezilir. Kudüs halkına ihsanlar da bulunur ve Ramle'ye doğru yola çıkılır. O gün yine pek çok yağmur yağar ve yatsı vakti ordugâha ulaşıp, otağ'a inilir. Haydar Çelebi, padişahın akşam namazını Mescid-i Aksa'da, yatsı namazını ise Kubbe-i Sahra'da kıldığını yazmaktadır. Hoca Saadeddin Efendi'de ise padişahın, Kudüs'de Hazret-i İshak, Yakup ve Yusuf'un mezarları ile 200 peygamber mezarının bulunduğu Dahme-i Müteberrike'yi ziyaret ettiği kayıtlıdır”. (Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Ankara 1988, s. 12-17). Bu imtiyaz ve haklar daha sonraki fermanlarda da tekrarlanmıştır. Bkz. Aynı yer, s. 33.

Bu hükümlere rağmen Ermenilerin diğer Ortodoks toplumlara nisbeten ayinlerde Rum toplumuyla eşit veya onlardan önde bulunmalarına dair iddia ve statü talepleri yargıya taşınmıştı. Bunun üzerine Sultan III. Murad devrinde kadıaskerler huzurunda görülen dava neticesinde *“hakk-ı tekaddüm Rumun idüğüne hükm-birle kat’î cevab”* verilmesi hükme bağlandı (1634-1635). Yukarıda izah edildiği gibi Kudüs’te bulunan Kamame Kilisesi’nde bulunan *“Kabr-i İsa”* olarak kabul edilen yerde yapılan *“Nar ziyareti”* için her yıl *“Ermeni ve Gürcü ve Süryânî ve Habeş ve Kıbtî ve sâir milel-i nasârı Rum patriği olanlara müracaat edüp”* burada ibadet ve ayinlerini icra etmekteydi. Bu ayin sırasında Rum yamağı olarak tarif edilen bu toplumlar *“tilâvet-i İncil ve devr-i ma’bed ve tertîl ve her gece buhur salmak ve zuhur eden nar-ı mezburdan şem’ yandırmak”* konusunda bu toplumların hepsinden önce Rum patriği veya vekili Rum ruhbanıyla beraber burada ayinlerini icra ederler, ardından mutat olduğu üzere diğer toplumlar gelip ayinlerini yaparlardı.

Bu tarihte (1634-1635) *“Ermeni tâifesi olagelmışe muhâlif hareket ve akçe kuvvetiyle”* sahte belge temin etmek suretiyle Rum toplumuna *“Biz size tekaddüm veyahud ma’an girüp ziyaret ederüz”* iddiasında bulundu. Bunun üzerine yapılan inceleme ve kadıaskerler huzurunda görülen dava neticesinde, Ermenilerin iddiaları ve ellerinde bulunan belgelerin *“âyin-i kadîmelerine muğâyir olduğundan fesh ve tekaddüm Rumun”* olduğuna karar verdi. Bunun üzerine Sultan III. Murad tarafından verilen fermanla kadim geleneğe uygun olarak ayinlerin gerçekleşmesine hükmedildi. Bununla beraber atik kayıtlara uygun ve kadim bir gelenek olan bu uygulamaya muhalif olarak ibraz edilen belgelerin zabt edilerek İstanbul’a gönderilmesi hükme bağlandı.

4. Ermeni Toplumunun Kamame Kilisesi’nde Sahiplik ve Yamaklık İddiaları

Yukarıda izah edilen yargı süreci ve verilen fermana rağmen Ermeni toplumunun Rumlarla eşit veya önde olma iddialarının yanısıra diğer kiliselere nisbetle yeni bir statü talebinin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Sultan III. Mehmed devrinde Ermenilerin *“Habeş tâifesi bize yamaktır ve ziyâretgâhları bize mahsusdur”* şeklindeki yeni bir belge ibraz etmeleri üzeri konu

“Dîvân-ı Hümâyûn'da tekrar sadreyn huzurlarında murâfa'a ve tarafeynin temessükâtına nazar olundukda” Habeş toplumunun ve ziyaretlerinin Rum toplumuna yamak olduğu, Ermeni toplumunun iddia ve davalarının *“mahz-ı şirret olduğu”* anlaşıldı. Üstelik bu hükmün aksi yönünde Rum tâifesinin ellerinde de çok sayıda muteber ferman ve belge vardı.

Bu yüzden 1656-1657 yılında ilgili yerlerin *“Rum keferesine ibkâ kılınmak için”* verilen ferman gereğince hüküm yazıldı ve mübâşir tayin edildi. Mahkemeden verilen şer'î sened ile Kudüs'e giden mübâşir Ermeni tâifesinin müdâhale ettiği manastırlar ve ziyâretgâhlarını eskisi gibi Rum taifesine geri verildiğini, Ermeni tâifesinin bu müdahaleden men ve hükmün sicillere kayd edildiğini gördü. Buna rağmen Ermenilerin resmi kayıtlara muhalefet ettikleri anlaşıldı.

İstanbul ve Kudüs Rum patrikleri Kudüs'te bulunan kilise, manastır, ziyaretgâh, emlak ve araziler için yeni bir ferman verilmesini talep etti. Bu talep üzerine Divan-ı Hümayun'da bulunan ahkam kayıtları incelendi. Bu incelemede Kudüs'te *“Rum milletine yamak olan Gürcü ve Habeş ve Süryâni ve Kıbtî ve Sırp taifesinin ziyaretgâhları ve kilisa ve manastır ve bağçe ve makbereleri ve vakıfları ve sâir yerleri zabt”* etmeleri hakkında Rum taifesinin ellerinde Kudüs fatihi Yavuz Sultan Selim zamanından bir ferman olduğu ve 1656-1657 yıllarına gelinceye kadar da Ermeni toplumu tarafından bu haklara müdahale edilmediği anlaşıldı.

1675 yılında da konu tekrar gündeme geldi ve verilen bir fermanla haklar teyid edildi. Öyle ki Mar Yakub Gürcü Manastırı ve bahçesi, Beytüllahm, demir kapu anahtarları, üstünde Habeş vakfı olan odaları ve bahçeyi Ermeni tâifesi *“zabt ve gadr etmeleriyle”* ferman ve huccet gereğince bu manastırlar ve bahçeler eskisi gibi Rum taifesine teslim ve Ermeni tâifesinin bahçe ortasında ihdâs eyledükleri duvar yıkılıp anahtarlarının ellerinden alınmasına dair 1675-1676 yılında yeni bir ferman verildi.

Bu son teşebbüsten yaklaşık 20 yıl sora Ermeni toplumu yeniden sahte bir belge (*hüccet-i müzevvere*) teminiyle *“Habeş tâifesi bize yamakdır”* şeklinde bir iddiayla konuyu gündeme taşıdı. Bunun üzerine Divân-ı Hümâyûn'da Anadolu ve Rumeli kadiaskerleri

huzurlarında konu görüşülerek eldeki ferman ve kayıtlar dikkate alınarak Ermeniler aleyhine ve Rumların lehine karar alındı. Buna göre Rumların tasarruf ve diğer toplumlara kıyasla statülerini belirten yeni bir ferman verildi (1696-1697). Bu yeni ferman Ermeni toplumunun sahte bir hüküm elde ederek kadimden bu yana Rum toplumuna “*yamak olan Gürcü ve Habeş ve Süryâni ve Kibtî ve Sırb taifesinin*” tasarrufunda olan kilise, manastır, ziyaretgâh, emlak, evkaf ve diğer yerlere müdahale ettiği ve bunun fermana aykırı olduğu kararlaştırıldı. Ermenilerin bu tarihten sonra yine sahte hüküm temin etmeleri durumunda ellerinden bu hükümlerin alınması ve sorumluların merkeze arz olunması karara bağlandı.

Ermeni toplumu sonraki yıllarında da sahte hüküm temin ederek ve bu emri para kuvvetiyle icra ettirmek istedi (1697-1698). Hâlbuki Rum taifesinin elinde bulunan ferman ve kadiaskerler huzurunda karara bağlanmış bir hüküm vardı. Bu karara uygun olarak 1710-1711 yıllarında yeniden bir emr verildi. Daha sonra da bu iddialarını sürdüren Ermeni toplumu Nar Ziyareti sırasında Rum toplumuyla beraber ayine girmek üzere yeniden bazı sahte belgeler temin etti. Oysa Hz. Ömer devrinden beri Rumlara verilen ahidname, fermanlar ve senedler ile Sultan III. Murad’ın hilafetinde kadiaskerler huzurunda görülen davada konu karara bağlanmıştı. Buna göre “*Rum tâifesinin yedlerinde olan evâmîr-i şerîfe mûceblerince amel olunup hilâf-ı inhâ ile Ermeni tâifesine verilen emrin kaydı terkin*” olunmuştu. Bu sahte evrakın kayıtlardan silinmesine rağmen Ermenilerin yeniden sahte belge temin etmeleri halinde buna itibar edilmemesine karar verildi.

Sultan III. Mustafa’nın 1720-1721 yıllarında verdiği benzer içerikli ferman 1733-1734 yıllarında tasdik ve dekid edildi. Ermeni toplumuna verilen fermanın kaydı iptal edildi. Kaydı silinen sahte belgenin İstanbul’a gönderilmesi istendi (1735-1736). Merkez evrakı olan Divân-ı Hümâyûn Kalemî’nde bulunan Piskopos Kalemî defterleri üzerinde yapılan incelemede de Rum Milleti Patrikliği ile Kudüs’te ve mukaddes mekânlardan Kamame, Meryem Ana, Beytüllahm ve bu kiliselelerin kapı anahtarları ile şamdan ve kandiller hakkında “*Sofronyos râhib sene 923 [1517-1518]*” şeklinde bir kayıt olduğu görüldü. Ayrıca Rum toplumuna dair diğer senetler

de incelendi ve yukarıda izah ettiğimiz kararlar yeniden hükme bağlandı.

Ermeni toplumunun kutsal yerlerde yapılan ayinler sırasında statü bakımından Rum toplumuyla eşit veya önde olma iddiaları ile diğer yamak olarak ifade edilen toplumlar üzerindeki hamilik iddiaları resmi kayıtlara müracaat edilerek çözüldü. Buna göre statü bakımından Rumların Ermenilerden önde olduğu ve yamak tabir edilen diğer Ortodoks toplumların da Rumlara bağlı olduğuna hüküm edildi. 1740 tarihli bu fermanla da konunun tüm aşamaları yukarıdaki gibi izah edildikten sonra Efrenc, Rum ve Ermeni milletlerinin Kudüs'te bulunan ziyaret mekânlarını "*herkes kadîmî üzre ziyâret*" etmemeleri yönünde ferman verilmesi karara bağlandı. Çalışmanın sonunda ek olarak sunduğumuz hükümün bir sureti de Piskopos Kalemî'ne ve diğer ilgili birimlere gönderilerek kayıt altına alındı¹⁴.

Sonuç

Müslümanlar için Mekke ve Medine'den sonra en kutsal mekânlardan biri Hz. Muhammed'in göğze yükseldiği yer olarak kabul edilen Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'dır. İnsanlığın ortak mirası olan Kudüs, dini ve tarihi yapıları için vazgeçilemez ve ihmal edilemez bir şehirdir. Mescid-i Aksa sahası da Kubbetüssahra, Süleyman Mabedi ve

¹⁴ Aşağıda ek olarak verdiğimiz ferman kaydına da kaynaklık eden ve karışık olarak ifade edilen ahidname ve fermanlar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 8 numaralı kilise defterinde kronolojik olarak kayıtlıdır. Bu belgeler Hz. Ömer, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, Sultan IV. Murad, Sultan IV. Mehmed, Sultan İbrahim, Sultan II. Süleyman, Sultan III. Osman ve Sultan III. Mustafa tarafından verilmiş ve birer suretleri bu deftere kayt edilmiştir. Bu defterin bir tanıtımı için bkz. İhsan Satış, "8 Numaralı (Kamame) Kilise Defterinin Tanıtım ve Fihristi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vilt 5, Sayı 21, Bahar 2012, s. 306-312. Kamame Kilisesi'nde Ermenilere ait mekânlar; kilisenin kapısındaki 2 şamdan ve kandiller, mum ve buhurlar, iç kapının alt ve üstündeki 2 pencere, Helena Şapeli, John Şapeli, Elbise Çıkarma Şapeli ve Üçüncü Meryem Şapeli idi. Sami Kılıç-İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies*, Volime 3/3, 2011, s. 232.

Hız. İsa'nın son üç gününe dair hatıralarıyla esasında bir sahiplik ve aidiyet çatışmasının ortasındadır.

Hıristiyanlığın ortak tarihi ve dini mirası olan Kamame Kilisesi de kadim bir tartışmanın ve çatışmanın merkezidir. Kamame Kilisesi bağlamında süregelen çatışmaların çözümüne dair Hız. Ömer, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, Sultan IV. Murad, Sultan IV. Mehmed, Sultan İbrahim, Sultan II. Süleyman, Sultan III. Osman ve Sultan III. Mustafa tarafından birbirini teyid eden fermanlar verilmiştir.

Rum ve Ermenilerin Kamame Kilisesi'ndeki statü ihtilafı ile Ermenilerin diğer Ortodoks toplumların üzerinde hamilik iddialarına dair 1740 yılında verilen fermana daha önce verilen fermanlar özetlemiştir. Bu çalışmada da esas olarak bu fermanın bir değerlendirmesi yapılarak hükmün transkripsiyonu ek olarak verilmiştir.

EK

**8-18 Şubat 1740 (Evasıt-ı Zilkade 1152) Tarihli Kudüs Mollasına
Yazılan Ferman¹⁵**

Kudüs-i Şerîf Mollası'na Hüküm ki

İstanbul Rum Patriği olan Benofitos ve Kudüs-i Şerîf Rum Patriği Bariliyos nâm patrikler Südde-i Saadetüme arzuhâl edüp Kudüs-i Şerîf'te vâki' kilisa ve manastır ve ziyaretgâh ve emlâk ve araziler husûsiyçün istishâb-ı hali mutazammın bundan mukaddem Ermeniyân tâifesine hatt-ı hümâyûnumla mu'anven emr-i şerîfüm i'tâ ve ihsân olunmağla şimdi tâife-i Rûmiyân dahi yedlerinde bulunan evâmir-i aliyye ve senedât-ı kadîme-i mu'tebere ve Dîvân-ı Hümâyûn ve piskopos kalemlerinde mukayyed kuyûdât-ı atîka ve cerîdeleri serd u beyân olunarak millet-i Ermeniyân'a verildiği üzere istishâb-ı hâli hâvî müceddeden Rûmiyâna dahi emr-i şerîfüm inâyet ve ihsân olunmasın istid'â etmeleriyle Divân-ı Hümâyûnumda mahfûz olan ahkâm kuyûdâtına müracaat olundukda Kudüs-i Şerîf dâhilinde vâki' Kamâme ve sâirlerde ve haricinde Beytül-lahm ve sâir yerlerde Rum milletine yamak olan Gürcü ve Habeş ve Süryâni ve Kıptî ve Sırp taifesinin ziyaretgâhları ve kilisa ve manastır ve bağçe ve makbereleri ve vakıfları ve sâir yerleri zabt eylemeleriçün Rum tâifesinin selâtîn-i mâziyeden yedlerinde olan temessükât mücebelerince fâtih-i Kudüs-i şerîf merhûm ve mağfûru'n-leh Sultan Selîm Han tâbe serâhu hazretleri kadîmî üzre ibkâ ve tasarruflarıçün yedlerine hatt-ı hümâyûn ile müzeyyen evâmir-i şerîfe vermeleriyle *bin altmış yedi* [1656-1657] tarihine gelince Ermeni tâifesi tarafından müdahale olduğu yok iken peydâ eyledikleri hüccet-i müzevvere ile "*Habeş tâifesi bize yamaktır*" deyü dahl ve nizâ etmelerinden nâşî merhûm ve mafûru'n-leh Sultan Mehmed Han tâbe serâhu hazretlerinin zamanlarında târih-i mezbûrda Divân-ı Hümâyûn'da sadreyn huzûrlarında murâfa'a olunduklarında Ermeniler mu'ârazadan men' ve Rum tâifesinin yedlerinde olan ahidnâme ve hutût-ı hümâyûn ile mu'anven evâmir-i şerîfe ve temessükât mücebelerince kendülere yamak olan

¹⁵ BOA., İrade-Adliye ve Mezahib, nr. 1322 R-12.

bâlâda muharrer tevâ'if-i mezkûre ile yerleri Rum tâifesine hükm ve tasarruflarıçün tekrar hatt-ı hümâyûn ile mu'anven emr-i şerîf ve hüccet-i şeriyye verilmekle senedât-ı mezkûre mücebince kadîmî üzere tevâif-i mezkûrenin tasarruflarında bulunan yerleri ve vakıfları tevabî' ve levâhıkıyla taraflarından zabt u tasarruf olunup temessükâtlarına muğâyir Ermeni taifesi dahl u taarruz etmemek üzere *bin yüz sekiz* [1696-1697] senesinde emr-i şerîf ihsân olunmuş iken Erâmine tâifesi müzevver emr peydâ ve ihtilâl vermeleriyle kadîmü'l-eyyâmdan berü Rum tâifesine yamak olan Gürcü ve Habeş ve Süryâni ve Kibtî ve Sırb tâifesinin Kudüs-i Şerîf dâhilinde ve hâricinde zabt u tasarruflarında olan ziyâretgâhları ve sâir kilisa ve manastır ve vakıfları ve yerleri ve tevabî' ve levâhıkıyla senedât-ı merkûme mücebince kadîmî üzere zabt u tasarruf etdirilüp temessükâtlarına muğâyir Erâmine tâifesi ve âharı dahl u nizâ' etdirilmeyüp şöyle ki bundan sonra müzevver emir peydâ ve ibrâz ederler ise ellerinden alınıp der-kîse ve o makûleler ism ü resimleriyle arz olunmak bâbında *bin yüz dokuz* [1697-1698] tarihinde bir kıt'a ba'dehu Kudüs-i Şerîf'te Kamâme nâm kilisanın içinde vâki' Kabr-i İsa zu'm etdikleri mahalde zuhûr eden Nar ziyareti için zamanıyla her sene etraftan gelen Ermeni ve Gürcü ve Süryâni ve Habeş ve Kıptî ve sâir milel-i nasârı Rum patriği olanlara müracaat edüp kilisa-yı mezbûrda aşağı ve yukarı mahallerinde ve kapı önlerinde [s. 2] tilâvet-i İncil ve devr-i ma'bed ve tertîl ve her gece buhur salmak ve zuhur eden nar-ı mezburdan şem' yandırmak hususunda milel-i mezburenin cümlesinden mukaddem Rum patriği veyahud vekîli ve Rum ruhbanıyla Rum taifesi varup âyin ve âdetlerin ba'de'l-icrâ mu'tad üzere milel-i sâire dahi yollarıyla varup anlar dahî devr ve icrâ-yı âyin eylemek üzere Rum tâifesi yedlerinde selâtin-i maziyyeden temessükâtları olduğundan mâ'ada Fatih-i müşarun-ileyh hazretleri hîn-i fetihlerinde yedlerinde olan temessükâtların ibkâ ve mücebince hatt-ı hümâyûn ile mu'anven emr-i şerîf i'tâ ve *bin kırk dört* [1634-1635] senesine gelince berminvâl-i meşrûh bilâ-nizâ' âdetlerin icrâ ederlerken Ermeni tâifesi olagelmîşe muhâlif hareket ve akçe kuvvetiyle temessükât ve âdetlerine muğâyir bir tarikle hüccet almalarından nâşî "*Biz size tekaddüm veyahud ma'an girüp ziyaret ederüz*" deyü nizâ' etmeleriyle merhûm ve mağfûru'n-leh Sultan Murad Hân tâbe

serâhu hazretlerinin zamanlarında sene-i mezbûrede Dîvân-ı Hümâyûn'da sadreyn huzurlarında murâfa'a olunduklarında Erâminenin eyledükleri iddiâ ve nizâ' etdikleri hüccet yedlerinde olan temessükâta muhâlif ve âyin-i kadîmelerine muğâyir olduğundan fesh ve tekaddüm Rumun olmağla hükm-birle kat'î cevab verilüp ve ahvâlleri ale't-tafsîl Rikâb-ı hümâyûna telhîs olundukda kadîmden olageldiği üzere Rum patriği veyahud vekili ve Rum tâifesi cümle milelden evvel girüp ve âyin ve âdetlerin mukaddem icrâ ve levâzım-ı ziyâreti îfâ eyleyüp zikr olunan tevâifden bir ferde tekaddüm etdirilmemek üzere vârid olan hatt-ı hümâyûn mücebince tehdîdâtı hâvî emr-i şerîf verilmişken Erâmine tâifesi şirrete sülûk ve biz Rum tâifesiyle ma'an ziyârete gireriz deyü mukaddemâ murâfa'adan fesh olunan temessükâtı ibrâz ve akçe kuvvetiyle aldıkları hüccet mücebince bir tarikle emr almak sadedinde olduklarından müsâ'ade olunmayup Rum tâifesinin yedlerine murâfa'adan verilen senedât-ı kaviyye mücebince amel ve icrâ olunup min ba'd Ermeni tâifesi ve âhar milel-i nasâradan bir ferde tekaddüm ve ma'an ziyârete gireriz deyü ta'allül ü niza' etdirilmeyüp şöyle ki yedlerinde olan temessükâta muğâyir Efrenc tâifesinden mâ'ada da'vâ-yı mezkûre ile tevâif-i merkûma emr ve hüccet veya gayr-ı temessükât ibrâz iderler ise ol gûna temessükleri ellerinden ahz ve der-kîse ve memhûren Âsitâne-i Saâdet'e havâle ile cevab verilmek için mufassal ve meşrûh tehdidâtı hâvî yine *bin yüz dokuz* [1697-1698] tarihinde başka bir kıt'a ba'dehu Erâmine tâifesi yine sahte emr peydâ ve mahallinde akçe kuvvetiyle icrâ eylemek kâsında olmalarıyla Rum tâifesi yedlerine murâfa'adan verilen senedât-ı mu'tebere mücebince amel ve icrâ olunup min-ba'd Ermeni tâifesine ve âhar milel-i nasârâyâ müdâhale ve niza' etdirilmemek üzere mukaddemâ sâdir olan emr-i şerîf mücebince tekrar *bin yüz yirmi iki* [1710-1711] senesinde mufassal ve meşrûh başka bir kıt'a ba'dehu Erâmine tâifesi Nar ziyâretinde Rum tâifesiyle ma'an girmek üzere gıyâblarında bazı hüccet peydâ ve bir takrîb ile emr-i şerîf dahi isdâr etdirmeleriyle asr-ı Hazret-i Ömer bin el-Hattab radiyallâhu ta'âla anhudan berü Rumiyâna verilen ahidnâme ve hutût-ı hümâyûn ve senedât-ı mu'tebere ve müşarun-ileyh Sultan Murad Hân hazretlerinin evân-ı hilâfetlerinde sadreyn huzûrlarında olan murâfa'a-i mezkûre zikr u beyan olunarak hatt-ı

hümâyûn ile mu'anven Rum tâifesinin yedlerinde olan evâmîr-i şerîfe mücebberince amel olunup hilâf-ı inhâ ile Ermeni tâifesine verilen emrin kaydı terkîn ve bundan sonra bir tarîkle emr-i şerîf isdâr ederler ise i'tibâr olunmamak üzere *bin yüz otuz üç* [1720-1721] senesinde dahi bir kıt'a emr-i şerîf verildiği ba'dehu cülûs-ı hümâyûn-ı saâdet makrûnum vukû'unda Gürcü ve Habeş ve Süryânî ve Kıptî ve Sırp milletleri Rum tâifesine yamak olmağla Kudüs-i Şerîf dâhilinde ve hâricinde ziyâretgâhları ve manastırları ve sâir vakıfları ve yerleri zabt u tasarruf eylemek için vâlid-i mâcidim merhûm ve mağfûru'n-leh Sultan Mustafa Hân tâbe-serâhu hazretlerinin zamân-ı sa'âdetlerinde mufassal ve meşrûh verilen emr-i şerîf *bin yüz kırk altı* [1733-1734] senesinde tecdîd olduğu ve ba'dehu tâ'ife-i Ermeniyâna verilen emr-i şerîfin kaydı terkîn olunup emr-i merkûn mahallinde der-kîse ve Der'aliyyem'e gönderilmek üzere [*s. 3*] [*bin yüz*] *kırk sekiz* [1735-1736] tarihinde dahi emr-i şerîf verildiği Divân-ı Hümâyûn Kalemî'nde mastûr ve Piskopos Kalemî defterlerine nazar olundukda sûret-i defter-i Hazîne "*Berâ-yı Patriklik-i kefere-i Rûmiyân vilâyet-i Kudüs-i Şerîf ma'a mukaddese ve gümraha-yı zîr ü bâlâ an-cânib-i kible der-kenîse-i Kudüs-i şerîf ve Kamâme ma'a gümraha-i sitte-i Meryem Ana zîr ve bâlâ ve Mağara-i Beytü'l-Lahm ma'a vaz'-ı mesfûle-i Hazret-i İsa salâvatu'l-lâhi alâ-nebiyyinâ ve aleyhi ve miftâha-i bâb-ı şimâl ve kible-i mağara-i mezkûreyn ma'a şam'dan ma'a kanâdil ve tevâbi'ihâ deruhde-i sofronyos râhib sene 923*" [1517-1518] deyü mukayyed bulunup ve Rum tâifesinin yedlerinde olan atik senedâtları dahi bâfermân-ı âli ba'de imrârû'n-nazar hulâsa olundukda Kudüs-i Şerîf'te dâhilen ve hâricen vâki' Kamâme ta'bir etdikleri kilisa ve Hazret-i İsa salavatu'l'lâhi alâ-nebiyyinâ ve aleyhin mevlid-i şerîfleri olmak üzere zu'm etdikleri Beytü'l-Lahm nâm kenise ve mağara kadîmden ne vecihle zabt olunagelmîş ise ol vecihle zabt ve Gürcü ve Habeş ve Kıptî ve Süryânî ve Ermeni ve Nesakire ve Yakubiye ve Maruniye Rum tâifesine tâbî' olmağla kendülere takaddüm eyleyüp Rum tâifesine ve Kamâme ve sâir ziyâretlerine efrâd-ı efrîdeden müdâhale olunmamak üzere Hazret-i Ömer bin el-Hattâb radiya'l-lâhu anha nisbetle *on beş* [636-637] târihiyle müverrah olmak üzere Kûfi hatt ile muharrer ahidnâme ibrâz edüp badehu Fâtih-i Kostantiniyye merhûm ve mağfûrun-leh Sultan Mehmed Hân tâbe-

serâhu hazretlerine hîn-i fetihde etrâf-ı mülûkden elçiler geldikde Kudüs-ı Şerîf'de olan Rumların patriği Atnasyos nâm râhib dahi ruhbanlarıyla gelüp Âsitâne-i Saâdet'e yüz sürüp Hazret-i Resûl-i ekrem sallallâhu aleyhi vesellemin mübarek yed-i şerîfe ve pençe-i latifeleriyle müzmâ olan hatt-ı hümâyûnları ve Hazret-i Ömer bin el-Hattâb radiya'l-lâhu te'âlâ anhin taraflarından verilen hatt-ı Kûfi ile muharrer ahidnâme-yi ve selâtin-i mâziyeden verilen hatt-ı hümâyûnları ibrâz edüp mücebberince Kudüs-ı Şerîf'in içerü ve taşrasında namazları ve ziyâretleri kel-evvel zabt u tasarruf eylemelerin ricâ eyledikde kadîmden fermân üzere olan, "İçerü olan Kamâmeleriyle cemi' namazgâhları ve ziyâretgâhları ile ve Gürcü manastırı olan Mar Yakub Kudüs-ı Şerîf ve taşrasında olan manastırlar ve kilisalar ve Hazret-i İsa doğduğu Beytü'l-Lahm Kilisa-yı Kebîri ve mağara ve kilisada olan üç kapu miiftâhlarıyla şimâl ve kible ve garbî tarafında ve içinde olan cemi' millet-i Nasrânî Kudüs-i Şerîf patrikleri yamakları bu vakf olan eşyaları fermânım olduğu üzere rencîde olunmaya" deyü tehdîdâtı hâvî müşarun-ileyh hazretleri hatt-ı hümâyûnlarıyla emr-i şerîf itâ ba'dehu fatih-i Kudüs-i Şerîf müşarun-ileyh Sultan Selim Hân hazretleri dahi "Kudüs-i Şerîf'te vâkı' Kamâme Kapısı karşısında ve kible tarafında müftasil ve iki şam'dan ve kanâdiller ve patriklîğe tabî' Kulkule üzerinde dört kemerin aşağısı ve yukarısı ve Sit-i Meryem Ana üzerinde yedi kıt'a kemerler zîr ve bâlâsı ve Kilisa-yı Kebîr ortası ve türbesi ma'an cümle ziyâretleri ve taşra Kamâme havlısı Üç Kilisa'ları ve Kilisa-yı Mar Yuhanna ve sâir kilisaları ve Meryem Ana Makberesi ve Mar Siyon ve Hazret-i İsa'nın zindanı ve sahrâda olan makbereleri ve Gürcü Manastırı mesâlîbi ve Mar Gün ve Mar İlyas Manastırı bağ ve zeytun ve Mar Sara Manastırı ve Karye-i Zale Mar Yorgi ve Hazret-i İsa doğduğu Beytü'l-Lahm nâm mağara ve kenisede vâkı' şimâl ve kible taraflarında olan iki kapının miiftâhları ve etrafında olan iki kıta bağçe ve zeytunluk ve makberelikleri ve sâir karyelerde olan kilisa ve manastırları ve Rum tâifesine tâbi Gürcü ve Habeş ve Sırp ve sâir kendülere tâbi olanlara âhar millet müdahale eylemeyüp ve Rum Patriği sâir millet üzerine mukaddem ola" deyü Hazret-i Ömer radiya'llâhu anhu ve selâtin-i mâziye taraflarından verilen ahidnâme-i hümâyûn ve evâmîr-i şerîfe mücebberince Rum tâifesi kadîmden ne minvâl üzere zabt u tasarruf

edegelmişler ise ol minval üzere tasarruflarıyçün hatt-ı hümayûn ile mu'anven *dokuz [yüz] yirmi üç* [1517-1518] tarihinde emr-i şerîf ihsân buyurup ba'dehu Sultan Süleyman [4] Hân hazretleri dahi bâlâda mezkûr tafsîlât serd olunduktan sonra "*Rum Patrikliği'ne tabî' Gürcü ve Habeş ve Kıbtî tâifesi ve sâir vakf olanları âyin-i bâtılları üzere nâkus ve buhur ve her gece etdikleri âyin-i âtılları üzere zuhûr eden Nar-ı şem' ve devr etdiklerinde Rum patriği ve tevâbi'leri cümle milletden mukaddem varup sonra sâir millet-i re'âya varalar ve Kudüs-i Şerîf'in kapısında zemzem suyuna min-ba'd âhar millet müdahale eylemeyüp Rum patriği zabtında ola*" deyü yedlerinde olan ahidnâme ve fatih-i müşarun-ileyhin hatt-ı hümayûnu ile mu'anven verilen emr-i şerîf mücebince amel oluna deyü *dokuz yüz otuz üç* [1526-1527] târihinde hatt-ı hümayûn ile mu'anven emr-i şerîf i'ta edüp badehu merhum Sultan Murad Hân hazretleri dahi bâlâda zikr u beyân olduğu üzere Ermeni tâifesiyle sadreyn huzârlarında olan murâfa'adan hakk-ı tekaddüm Rumun idüğüne hükm-birle kat'î cevab verilüp ve ahvâllerini Rikâb-ı Hümayûn'a telhîs olundukta kadîmden olageldiği üzere Rum tâifesi patrikleri Kamâme'ye ve sâir aşağı ve yukarı mahallere devr ve ziyâret olunan mahallerin cümlesine evvel varup ziyâret ve edâ-yı âyin ve âdet eylemeleriçün hatt-ı hümayûn ile mu'anven *bin kırk dört* [1634-1635] târihinde emr-i şerîf inâyet buyurup badehu merhûm Sultan Mehmed Hân hazretlerinin zamânlarında dahi "*Habeş tâifesi bize yamaktır ve ziyâretgâhları bize mahsusdur*" deyü Ermeni tâifesi hilâf-ı inhâ aldıkları emri ibrâz etmeleriyle Dîvân-ı Hümayûn'da tekrar sadreyn huzurlarında murâfa'a ve tarafeynin temessükâtına nazar olundukda zikr olunan Habeş tâifesi ve ziyâretgâhları Rum tâifesine yamak olup Ermeni tâifesinin da'vâ ve nizâları mahz-ı şirret olduğu zahir olmağın Rum tâifesinin ellerinde hatt-ı hümayûnla mu'anven olan müte'addid evâmir-i şerîfe müceblerince Rum tâifesine hükm-birle cevâb verildiği Rikâb-ı Hümayûn'a telhîs olundukda Habeş tâifesi ziyâretgâhları olan mevâzi'-i müte'addide ve tevâbi' ve levâhıkı ve eşyâ-yı lâzimesi ve iki kapının miftâhları ile ellerinde olan ahidnâme-i hümayûn mücebince kadîmden zabt u tasarruf edegeldikleri üzere Rum keferesinin tasarrufunda olup min-ba'd Ermeni keferesi ve millet-i şettâ taraflarından bir vecihle müdâhale ve mu'âraza olunmamak

bâbında hatt-ı hümâyûn ile mu'anven *bin altmış yedi* [1656-1657] târihinde emr-i şerîf ihsân buyurulup ba'dehu münâzaât-ı mezkûreye dâir mukaddema verilen hatt-ı hümâyûna nazar ve vâki'-hâl paye-i serîr-i âlâya telhîs olundukda kadîmü'l-eyyâmdan olageldüğü üzere Rum keferesine ibkâ kılınmak için sâdır olan hatt-ı hümâyûn mâcebince emr-i şerîf sâdır ve mübâşir tayîn ve cânib-i şer'den verilen huccet-i şer'iyye ile Kudüs-i Şerîf'e varıldıkda Ermeni tâifesinin yine bi-vech-i nizâ' ve müdâhale etdikleri manastırlar ve ziyâretgâhları üslûb-ı sâbık üzere geri Rum tâifesine hükm ve teslim ve Ermeni tâifesi mu'arazadan men' ve temessükâtları sicill-i muhfûza kayd ve zabt u tasarruf etdikden sonra yine memnu' olmayup senedât-ı merkûmeye kadîmden olagelen muhâlefet cebren Mar Yakub Gürcü Manastırı ve bahçe ve tevâbi'i ve Beytül-Lahm'de ve demir kapu miftâhları ve üstünde Habeş vakfı olan odaları ve önünde bahçeyi Ermeni tâifesi zabt ve gadr etmeleriyle hatt-ı hümâyûn ve emr-i şerîf ve huccet-i şer'iyye müceblerince ol manastırlar ve bahçeler ve mevziler kemâ-fi'l-evvel Rum tâifesinin tarafına teslim ve Ermeni tâifesinin bahçe ortasında ihdâs eyledükleri divar hedm etdirilüp ve miftâhlar aldırılıp min-ba'd bir vechile Ermeni tâifesine ve millet-i âhardan kimesneye dahl etdirilmemek üzere bilâ hatt-ı hümâyûn *bin seksen altı* [1675-1676] târihinde dahi bir kıt'a emr-i şerîf ve emr, ba'de'l-yevm miyânelerinde olan niza' ve hisâmın kat' ve hazmı için ahvâlleri adl ve insâf ile muvâzene olunarak zâbita-i hasene ve râbita-i müstahseneye bend olunmak lâzım gelüp ve bâlâda zikr u beyân kılındığı vechile gerek kabirleri ve gerek selâtin-i mâziyeden yedlerinde olan senedleri vech-i meşruh [5] üzere olmağla "fîmâ-ba'd millet-i Efrenc ve Rum ve Ermeni tâifelerinin beynlerinde nizâ' olunmayup ve ziyâretgâhlarının herkes kadîmî üzere ziyâret edüp ve el-yevm milel-i Rum ve Ermeni ve Efrenc tâifelerinin tasarruflarında bulunan yerler ve manastır husûslarında ahad tâife uhrâya ta'arruz etmeyüp ve her gûne umûrlarında birbirlerine ta'addi etmemeleriçün Dîvân-ı Hümâyûnum tarafından emr-i şerîfüm tahrîr ve husûs-ı mezbûr Piskopos Kalemî'ne dahi kayd olunmak için ilmuhaber kâimesi verilmek fermânım olmağın fermânım olduğu üzere amel ve hareket olunmak bâbında fermân-ı âlîşânım sâdır olmuştur.

Fi Evâsıt-ı Zilkâde sene 1152 [8 Şubat 1740]

Kaydına mutabıktır.

KAYNAKÇA

BOA., İrade-Adliye ve Mezahib, nr. 1322 R-12.

Demirkent, Işın, Kudüs-Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar”, *DİA*, Cilt 26, s, 327-332.

Demirkol, Erdem, *II. Abdülhamid Döneminde Kudüs’te Kilise İmar ve İnşa Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

el Aseli, Kamil Cemil, “Kudüs-Osmanlı Dönemi ve Sonrası”, *DİA*, Cilt 26, s, 334-338.

Ercan, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988.

Harman, Ömer Faruk, “Kudüs”, *DİA*, Cilt 26, s. 323-327.

Kılıç, Sami -İhsan Satış, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları”, *History Studies*, Volime 3/3, 2011, s. 232.

Lee, Stephen, *Avrupa Tarihinden Kesitler*, Ankara 2002.

Mann, Michael, *İktidarın Tarihi-Sınıfların ve Ulus-devletlerin Yükselişi (1760-1914)*, Ankara 2012, II.

Nicault, Catherine, *Kudüs 1850-1948*, İstanbul 2001.

Nour, Tarig Muhammed, *XVI. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Cidde*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2002.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Devleti’nin Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1996.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008.

Satış, İhsan, 8 Numaralı (Kamame) Kilise Defterinin Tanıtım ve Fihristi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vilt 5, Sayı 21, Bahar 2012, s. 306-312.

Tomar, Cengiz, “Kudüs-Memluklar Dönemi”, *DİA*, Cilt 26, s, 332-334.

Türkan Ahmet, “Başlangıcından Günümüze Kudüs Latin Patrikliği”, *Milel ve Nihal*, Cilt 10, sayı 2, Mayıs-Ağustos 2013, . 30-61.

Wiesner, Merry E. -Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa (1450-1789)*, (Çev. Hamit Çalışkan), İş Bankası, İstanbul 2012.

Yurdakul, İlhami, “XIX. Yüzyılda Osmanlı-Açe İlişkileri-Osmanlı Hilâfetine Güney Asya’daki Dinî-Siyasî Nüfuzu”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (Güz 2005), Sayı XIII, s. 19-48.